

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَنْ عَمِلْ سَئِئْرًا فَلْيَرْجُ
عَذَابَ اللَّهِ الْكَبِيرِ
مَنْ عَمِلْ صَالِحًا فَلْيَرْجُ
عَذَابَ اللَّهِ الْكَبِيرِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش اسلام

خدای نامه و تأثیر آن بر بنیاد تاریخ نگاری اسلامی

استاد راهنما:

دکتر سید اصغر محمود آبادی

استاد مشاور:

دکتر شهرام جلیلیان

پژوهشگر:

فاطمه نظارت

دی ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش اسلام خانم فاطمه نظارت

تحت عنوان

خدای نامه و تأثیر آن بر بنیاد تاریخ نگاری اسلامی

در تاریخ ۱۳۸۹/۱۰/۲۵ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه **بسیارخوب** به تصویب نهایی رسید.

امضاء

دکتر سید اصغر محمود آبادی با مرتبه علمی دانشیار

۱- استاد/استادان راهنمای پایان نامه

امضاء

دکتر شهرام جلیلیان با مرتبه علمی استادیار

۲- استاد/استادان مشاور پایان نامه

امضاء

دکتر فریدون الهیاری با مرتبه علمی دانشیار

۳- استاد / استادان داور داخل گروه

امضاء

دکتر ناصر جدیدی با مرتبه علمی استادیار

۴- استاد / استادان داور خارج از گروه

امضاء مدیر گروه
دکتر سید علی حسینی

تقدیم بہ

خانوادہ می محترم

و دختر عمہ می عزیزم ہدی

آقای مهندس شاہین مستین کیا

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
د	مقدمه
	فصل اول: کلیات
۱	۱-۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن
۱	۲-۱- پیشینه ی تحقیق
۲	۳-۱- اهداف پژوهش
۲	۴-۱- پرسشها و فرضیات
۲	۱-۴-۱- سوال اصلی
۳	۲-۴-۱- سوال فرعی
۳	۳-۴-۱- فرضیات اصلی
۳	۴-۴-۱- فرضیات فرعی
۳	۵-۱- روش تحقیق و مراحل آن
۳	۶-۱- بررسی منابع
۳	۱-۶-۱- تواریخعمومی
۳	۱-۶-۱-۱- تاریخ یعقوبی
۴	۲-۶-۱-۱- تاریخ طبری
۴	۳-۶-۱-۱- مروج الذهب و معادن الجواهر
۴	۴-۶-۱-۱- التنبيه و الاشراف
۵	۵-۶-۱-۱- تاریخغررالسیر ملوک فرس
۵	۶-۶-۱-۱- سنی الملوک و الارضوالانبياء
۵	۷-۶-۱-۱- تاریخ بلعمی
۶	۸-۶-۱-۱- البداء و تاریخ
۶	۹-۶-۱-۱- تجارب الامم
۶	۱۰-۶-۱-۱- اخبار الطوال
۷	۲-۶-۱- شاهنامه
۷	۳-۶-۱- مطالعات و تحقیقات جدید

فصل دوم: خدای نامه

- ۲-۱- آثار تاریخی پیش از خدای نامه ۸
- ۲-۲- تدوین و نگارش خدای نامه ۱۰
- ۲-۳- محتوای خدای نامه ۱۲
- ۲-۴- سیمای خدای نامه ۱۹
- ۲-۵- شرحی بر سیمای خدای نامه ۳۶
- ۲-۶- ترجمه های خدای نامه ۴۳

فصل سوم: مترجمان خدای نامه

- ۳-۱- نهضت ادبی ایرانیان ۴۶
- ۳-۳- ابن المقفع ۴۷
- ۳-۳- محمد بن جهم برمکی ۶۳
- ۳-۴- تاریخ ملوک الفرس برگرفته از خزانه ی مأمون ۶۳
- ۳-۵- محمد بن مطیار اصفهانی ۶۳
- ۳-۶- زادویه بن شاهویه ی اصفهانی ۶۳
- ۳-۷- تاریخ ملوک ساسان هشام بن قاسم ۶۳
- ۳-۸- تاریخ بنی ساسان تألیف کسروی ۶۴
- ۳-۹- تاریخ ملوک بنی ساسان از مردانشاه موبد شاپور ۶۴
- ۳-۱۰- اسحاق بن یزید ۶۴
- ۳-۱۱- بهرام هروی (مجوسی) ۶۴
- ۳-۱۲- موبد موبدان آذرباد مرغان ۶۴
- ۳-۱۳- عمر خسروی (کسری) ۶۴
- ۳-۱۴- فرخان موبد یزدگر ۶۵
- ۳-۱۵- گمنام آذرخور ۶۵
- ۳-۱۶- بهرام بن مردان اصفهانی ۶۵
- ۳-۱۷- ابن خردادبه ۶۵

فصل چهارم: شاهنامه ها

۱-۴ - شاهنامه مسعودی مرزوی	۶۷
۲-۴ - شاهنامه ابوالمؤید بلخی	۶۸
۳-۴ - شاهنامه ابوعلی بلخی	۷۰
۴-۴ - شاهنامه ابومنصوری	۷۰
۵-۴ - دقیقی	۷۴
۶-۴ - فردوسی	۷۵
۶-۴ - ۱ - منبع شاهنامه ی فردوسی	۷۷
۷-۴ - مقدمه ی شاهنامه ی ابومنصوری	۸۲
۸-۴ - مقدمه شاهنامه بایسنقری	۸۶

فصل پنجم: تاثیر خدای نامه در تاریخنگاری عمومی

۱-۵ - پیش درآمد	۸۹
۲-۵ - یعقوبی	۹۵
۳-۵ - طبری	۹۹
۴-۵ - ابوحنیفه ی دینوری	۱۰۱
۵-۵ - مسعودی	۱۰۳
۶-۵ - حمزه ی اصفهانی	۱۰۶
۷-۵ - ابومنصور حسین بن محمد مرغنیثعالبی	۱۰۸
نتیجه	۱۱۱
منابع و مأخذ	۱۱۳

مقدمه

تمدن باستانی ایران از جمله تمدن‌هایی است که در آن می‌توان توجه به ضبط و ثبت وقایع گذشته را در طیف متفاوتی از سنت‌ها و آثار نوشتاری مشاهده کرد. این امر با بررسی اولین سلسله‌ی ایرانی و سالنامه‌های دربار آن، که پیش‌نمونه‌ای از تاریخ‌نگاری ایرانیان را بازمی‌نمایاند، بیش از پیش قابل توجه است. سیر حرکت تاریخ‌نگاری ایرانیان که از همین سالنامه‌ها آغاز می‌گردد در شکل تکوین یافته‌ی خود به کتابی با نام خدای نامه منتهی می‌شود که به صورت مشخصی اساس تاریخ ملی ایران باستان را از آغاز آفرینش تا زمان یزدگرد سوم در مجموعه‌ای از روایات داستانی و تاریخی تشکیل می‌داده است. تدوین نخستین این کتاب به روزگار خسرو انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹ م) که روزگار نهضت ترجمه و شکوفایی علمی و فرهنگی بود، انجام پذیرفت و سپس به دوران یزدگرد سوم (۶۳۳-۶۵۱ م) توسط دهقان دانشور و فرخان موبد موبدان یزدگرد سوم و رامین در چهار بخش پیشدادیان، کیانیان، اشکانیان و ساسانیان با سبکی منشیانه و مطابق با نظر اشراف و روحانیون آن عصر تدوین گردید.

این کتاب هم به جهت اولین تاریخ مدون ملی و هم به عنوان منبعی که بعدها در تاریخ‌نگاری اسلامی تأثیرگذار بوده است در عصر اسلامی توسط دانشمندان ایرانی که نخستین آنها ابن المقفع بود به عربی ترجمه گردید و سپس در نهضت احیای زبان فارسی در قالب شاهنامه‌ها که مهمترین آن‌ها شاهنامه‌ی فردوسی بود به فارسی برگردانده شد و سرانجام نیز با قرار گرفتن در رأس کار مورخان اسلامی الگویی برای تدوین نخستین تواریخ اسلامی گردید.

مطالعه‌ی خدای نامه و انتقال آن به دوره‌ی اسلامی از جنبه‌های مختلف دارای اهمیت است. نخست این که خدای نامه بخش بزرگی از تاریخ دولت ساسانی را که به صورت شفاهی بوده به صورت مکتوب درآورده و آن را در دسترس دانشوران، مغان و دهقانان قرار داده است. دوم این که خدای نامه با نشان دادن اعتبار و عظمت دولت ساسانی در ایران دوره‌ی اسلامی شگفتی برخی از مورخان مسلمان همچون جاحظ و مسعودی را برانگیخته است و موجب گردیده است، برخی از مورخان مسلمان به مقایسه‌ی دوره‌ی ساسانی با عصر اول عباسی بپردازند. این پژوهش در نظر دارد، چگونگی انتقال خدای نامه را به دوران بعد از اسلام مورد بررسی قرار داده و کوششی جهت نشان دادن تأثیر خدای نامه بر اساس اندیشه‌ی مورخان اسلامی نماید.

به همین منظور در این پایان‌نامه در پنج فصل و یک نتیجه به بررسی خدای نامه و اهمیت آن در جنبه‌های متفاوتی پرداخته شده است.

فصل اول: کلیات

فصل دوم خدای نامه

فصل سوم: مترجمان خدای نامه (از زبان پهلوی به عربی)

فصل چهارم: شاهنامه‌ها

فصل پنجم: تأثیر خدای نامه بر تاریخ‌نگاری اسلامی.

فصل اول

کلیات

۱-۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن:

در دوره ی ساسانی و احتمالاً ابتدا در عصر خسرو اول و پادشاهی خسرو پرویز تاریخ ملی ایرانیان از آغاز آفرینش تا پادشاهی خسرو پرویز توسط گروهی از دبیران و روحانیون زردشتی نوشته شد که به عنوان خدای نامه شناخته شده است. قطعات اندک بازمانده خدای نامه در منابع دوره ی اسلامی و اشاره های مورخان اسلامی به محتوای خدای نامه نشان می دهد که خدای نامه با دیدگاه زردشتی و سلطنتی نوشته شده بوده است. احتمالاً در دوره ی پادشاهی یزدگرد سوم ادامه ی تاریخ ساسانیان از مرگ خسرو پرویز تا پادشاهی یزدگرد سوم به متن پهلوی خدای نامه افزوده شده بوده است. در سده ی دوم هجری عبدالله ابن المقفع مترجم معروف ایرانی متن پهلوی خدای نامه را به زبان عربی ترجمه کرد و به این ترتیب زمینه ی آشنایی مسلمانان با تاریخ باستانی ایرانیان فراهم شد. گذشته از ابن المقفع تعداد دیگری از مترجمان مسلمان هم مستقلاً به ترجمه ی متن پهلوی خدای نامه به زبان عربی پرداختند. به همین دلیل تفاوت هایی در ترجمه های آن ها از خدای نامه وجود دارد. مطالعه ی خدای نامه و انتقال آن به دوره ی اسلامی از جنبه های مختلف دارای اهمیت است: نخست آن که خدای نامه بخش بزرگی از تاریخ دولت ساسانی را که به صورت شفاهی بوده به صورت مکتوب درآورده و آن را در

دسترس دانشوران، مغان و دهقانان قرار داده است. دوم آن که خدای نامه اعتبار و عظمت دولت ساسانی است که در ایران دوره ی اسلامی شگفتی برخی از مورخان مسلمان همچون جاحظ و مسعودی را برانگیخته است. سوم آن که موجب گردیده است، برخی از مورخان مسلمان به مقایسه ی دوره ی ساسانی با عصر اول عباسی پردازند. این پژوهش در نظر دارد، چگونگی انتقال خدای نامه را به دوران بعد از اسلام مورد بررسی قرار داده و کوششی جهت نشان دادن تأثیر خدای نامه بر اساس اندیشه ی مورخان اسلامی نماید.

۱-۲- پیشینه تحقیق:

- مشکور (۱۳۵۲): **خدای نامه**، نویسنده ابتدا به تعریف لغتی خدای نامه پرداخته و سپس با آوردن نظرات بزرگانی چون کریستن سن و نولدکه پیرامون خدای نامه به توضیح سبک نوشتن خدای نامه می پردازد و در آخر نیز راجع به مترجمان خدای نامه توضیحاتی را ارائه می کند.

- روشن (۱۳۶۹): **خدای نامه ها و شاهنامه ی فردوسی (۱)**، نویسنده ابتدا توضیح مختصری راجع به انگیزه ی مترجمان خدای نامه می دهد و سپس به اولین شاهنامه های تدوین شده به وسیله ی دوستداران ادب ایران از اولین مدون کننده ی آن ها مسعودی مرزوی تا ابوالقاسم فردوسی می پردازد.

- روشن (۱۳۶۹): **خدای نامه ها و شاهنامه ی فردوسی (۲)**، نویسنده به توضیحاتی راجع به دو تن از شاهنامه نویسان، ابومنصور محمد بن احمد دقیقی و ابوالقاسم فردوسی پرداخته است. وی در این مقاله ضمن معرفی فردوسی به این نکته می پردازد که چگونه فردوسی از ادامه ی سروده ی دقیقی کار خود را آغاز کرده و در سرودن شاهنامه آنچه را که در منبع اصلی خود یعنی شاهنامه ی ابومنصوری نیافته، خود به جستجوی آن پرداخته و آن را به نظم کشیده است.

- مینورسکی (۱۳۶۷): **مقدمه ی قدیم شاهنامه**، نویسنده به ذکر مترجمان خدای نامه پرداخته و سپس توضیحاتی را درباره ی نسب ابومنصور محمد بن عبدالرزاق سپهسالار والی طوس و چگونگی نوشتن شاهنامه ی ابومنصوری به دستور وی ارائه می دهد.

- ازکائی (۱۳۸۰): **خدای نامه ها و شاهنامه ها**، نویسنده در بخش نخست مقاله اش توضیحاتی راجع به ابومنصور محمد بن عبدالرزاق ارائه می دهد و سپس شاهنامه های نوشته شده از زمان مسعودی مرزوی را تا زمان فردوسی ذکر می کند و سپس در بخش دوم مقاله که راجع به خدای نامه است، ضمن توضیحی پیرامون خدای نامه و تأثیر آن در تاریخ نگاری اسلامی، مطالبی را در رابطه با مترجمین خدای نامه ارائه می دهد.

- خطیبی (۱۳۸۱): یکی نامه بود از گه باستان، نویسنده ضمن توضیح و بحث راجع به منبع فردوسی در نوشتن شاهنامه با پرداختن به نظر الگا دیویدسن و اریک دیویس درباره ی این که منبع فردوسی در شاهنامه روایات شفاهی بوده به رد این نظر می پردازد و با دلایلی این نکته را که شاهنامه ی ابومنصوری منبع اصلی فردوسی بوده است به اثبات می رساند.

- روزن (۱۳۸۲): درباره ی ترجمه ی خدای نامه، نویسنده به مقایسه ی فهرست مترجمان خدای نامه ی حمزه ی اصفهانی با فهرست مترجمان خدای نامه ی مجمل التواریخ و القصص به این نتیجه رسیده که هشتمین مترجمی که از فهرست حمزه ی اصفهانی حذف شده است، عیسی بن الکسروی است که در فهرست مترجمان مجمل التواریخ و القصص آمده است.

۳-۱ - اهداف پژوهش:

- معرفی خدای نامه ی ساسانی، زمان نگارش آن، انگیزه های نگارش، محتوا و نگارنده ها.
- انگیزه ی مترجمان خدای نامه به زبان عربی، ویژگی های ترجمه های گوناگون خدای نامه، تفاوت های این ترجمه ها و انگیزه های متفاوت مترجمان.
- تأثیر خدای نامه ها در ایجاد نخستین تاریخ های عمومی جهان توسط مورخان مسلمان در قرن سوم هجری.

۴-۱ - پرسشها و فرضیات:

- ۴-۱-۱- سوال اصلی: تدوین خدای نامه در دوره ی ساسانی به چه شکلی بوده و چه تأثیری در شیوه ی تاریخ نگاری اسلامی داشته است؟
- ۴-۱-۲- سوالات فرعی:

-خدای نامه در دوره ی ساسانیان چگونه تدوین یافته و دارای چه محتوایی است؟

-انگیزه ی مترجمان از ترجمه ی خدای نامه به عربی چه بوده است؟

۱-۴-۳- فرضیات اصلی

خدای نامه را مغان و دبیران به منظور تدوین یک تاریخ روایی تدوین کرده اند. همچنین به نظر می رسد که خدای نامه نقش مؤثری در شکل گیری تاریخ نگاری اسلامی چه از لحاظ محتوا (تاریخ ملی) و چه از لحاظ شکل (سالشماری و پادشاهی) داشته است.

۱-۴-۴- فرضیات فرعی

- به نظر می رسد که توسط دبیران و مغان در دوره ی انوشیروان تدوین و بعد از مرگ یزدگرد سوم تاریخ دوران خسرو پرویز تا یزدگرد سوم به آن افزوده شده است و به نظر می رسد محتوای خدای نامه جنبه ی دینی، اجتماعی- سیاسی، تعلیمی و جنبه ی بازآفرینی می باشد.

- مترجمان عربی و ایرانی در نهضت ترجمه می خواستند، میراث دولت ساسانی را که برای آن ها الگو بود به دولت اسلامی انتقال دهند و چون خدای نامه یک متن معتبر بود، آن را به عربی ترجمه کردند.

۱-۵- روش تحقیق و مراحل آن

استفاده از روش کتابخانه ای و به روش توصیفی- تحلیلی.

۱-۶- بررسی منابع

۱-۶-۱- تواریخ

در قرن سوم هجری برخی از مورخان مسلمان دست به نگارش کتبی زدند که تحت عنوان تواریخ عمومی مشهور است. یعقوبی (متوفی ۲۸۴ هجری) در «تاریخ یعقوبی» به عنوان قدیمی ترین تاریخ عمومی و ابوحنیفه ی دینوری (متوفی ۲۹۰ هجری) نویسنده ی «اخبار الطوال» و محمد بن جریر طبری (متوفی ۳۱۰ هجری) نویسنده ی «تاریخ الرسل و الملوک» و مسعودی نویسنده ی دو کتاب «مروج الذهب و معادن الجواهر» و «التنبیه والاشراف» و ثعالبی نویسنده ی «غرر السیر ملوک فرس» از این جمله هستند. این نوع از کتب تاریخی از این حیث که در شیوه ی تاریخ نویسی اقتباساتی از خدای نامه کتاب تاریخی عصر ساسانی داشته اند، دارای اهمیت بسیاری در تدوین تاریخ شاهان ایران باستان بر اساس خدای نامه دارند.

۱-۶-۱-۱- تاریخ یعقوبی:

تاریخ یعقوبی اولین کتاب نوشته شده در زمینه ی تواریخ عمومی در قرن سوم هجری است که نگارش آن توسط احمد بن اسحاق یعقوبی صورت پذیرفته است.

این کتاب در دو بخش تنظیم یافته که بخش نخست آن در تاریخ پیش از اسلام در شش باب (یعقوبی، ۱۳۴۲: ۲۸) تاریخ انبیاء و ملوک و امام از آدم و نوح و ابراهیم و موسی و عیسی (ع) و پادشاهان سریانی و بابلی و هند و یونان و روم و ایران و چین و شرح آداب و رسوم آنان و تاریخ اقوام عرب همراه با نظری بر دوران جاهلیت و انساب و قبایل و دین و آیین آن ها نگارش شده است و بخش دوم در تاریخ اسلام از ولادت پیامبر اسلام (ص) تا وقایع سال ۲۵۹ هجری مقارن با دوران خلافت معتمد عباسی تدوین یافته است (روغنی، ۱۳۸۲: ۳۰).

باب چهارم تاریخ یعقوبی که مربوط به تاریخ پادشاهان ایران است و سلسله های ایران باستان را از دوران پیشدادی تا انقراض ساسانیان به صورت مجموعه ای یک دست تنظیم کرده است به لحاظ برخورداری از یکی از ترجمه های خدای نامه، یکی از معتبرترین منابع تاریخ ایران باستان را شامل می شود. با جستجو و بررسی این کتاب و مقایسه ی آن با دیگر منابع تواریخ عمومی می توان تا حدودی چهره ی خدای نامه ی کتاب تاریخی دوران ساسانی را بازسازی نمود.

۱-۶-۱-۲- تاریخ طبری:

تاریخ طبری یکی از معروف ترین و قدیمی ترین و مفصل ترین تواریخ عمومی است که در قرن سوم هجری توسط ابوجعفر محمد بن جریر طبری نگاشته شده است (روغنی، ۱۳۸۲: ۲۳). این کتاب که وقایع تاریخی را از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۳ هجری را شامل می شده است در فاصله ی زمانی ۲۳۸ تا ۲۹۰ هجری تدوین یافته و وقایع بعدی در سال ۳۰۳ هجری به مجموعه های ابتدای تاریخ طبری افزوده گردید (جعفریان، ۱۳۷۶: ۱۶۰). وی تاریخ خود را با ذکر دلایل حدوث زمان آغاز نموده و سپس شرحی از آدم و اخباری که پس از وی درباره ی انبیاء در منابع پیشین آمده است، همراه با آنچه قرآن مجید درباره ی آن ها ذکر کرده، آورده است. ضمناً احوال پادشاهان به ویژه شهریاران ایرانی را که معاصر پیامبران مذکور بوده اند از نظر دور نکرده است. بخش اسلامی تاریخ طبری نیز بر طبق حوادثی که از سال اول هجرت تا ۳۰۲ هجری رخ داده، تنظیم شده است (طبری، ۱۳۵۱: ۲۱).

بخش مربوط به تاریخ ایران در اثر طبری به دلیل استفاده ی نویسنده از ترجمه ی آثار و کتاب های پهلوی، به ویژه متونی که توسط ابن المقفع و ابن الکلبي ترجمه شده است، حائز اهمیت می باشد (طبری، ۱۳۵۱: ۲۱) و می تواند، بازسازی کننده ی بخش هایی از تاریخ ایران در خدای نامه ی پهلوی باشد.

۱-۶-۱-۳- مروج الذهب و معادن الجواهر:

مروج الذهب و معادن الجواهر از مهمترین تواریخ عمومی قرن چهارم هجری توسط ابوالحسین علی بن حسین مسعودی در سال ۱۳۲ هجری در دو باب پیش از اسلام و دوران اسلامی نگارش یافته است (روغنی، ۱۳۸۶: ۳۵) مسعودی در این کتاب در باب ۱۸ تا ۲۱ به ذکر ملوک ایران از پیشدادیان تا ملوک الطوائف و شاهان ساسانی پرداخته است و در باب ۵۴ تا ۵۵ نیز شرحی را از ماه ها و روزهای ایرانیان آورده است (مسعودی، ۱۳۵۶: ۱۰-۱۱).

۱-۶-۱-۴- التنبیه و الاشراف:

التنبیه و الاشراف از تواریخ عمومی مربوط به قرن چهارم هجری است که به دست ابوالحسین علی بن حسین مسعودی تدوین گردیده است. این کتاب در دو بخش تنظیم یافته است که در بخش پیش از اسلام با ذکر بحث هایی در جغرافیای نجومی و تقسیمات زمان و معرفی هفت اقلیم آن آغاز می شود و با شرح طبقات ملوک ایران و یونان و روم و نیز خلاصه ای از تاریخ جهان مشتمل بر تاریخ پیامبران و ملوک از آدم (ع) تا خاتم (ص) پایان می پذیرد و در بخش اسلامی نیز به تولد پیامبر (ص)، بعثت، هجرت، جنگ های ایشان و ذکر خلفای اموی و عباسی و وزیران آن ها و وقایع مهم دوران هر یک تا سال ۳۴۵ هجری که دوران خلافت مطیع است، پرداخته است (روغنی، ۱۳۸۲: ۳۱).

۱-۶-۱-۵- غرر السیر ملوک فرس:

تاریخ غررالسیر ملوک فرس نوشته ی ابومنصور حسین بن محمد مرغنی ثعالبی در سال ۴۰۸-۴۱۲ هجری همزمان با شاهنامه ی فردوسی به درخواست ابوالظفر نصر بن سبکتگین نوشته شده است (روغنی، ۱۳۸۶: ۲۶). جلد نخست این کتاب که در دسترس است از پادشاهی کیومرث تا پایان کار یزدگرد سوم و برافتادن سلسله ی ساسانیان را دربرمی گیرد (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲).

این کتاب به لحاظ برخورداری از منابع پهلوی چون خدای نامه، داستان اسکندر، بلوهر و بوذاسب، کتاب الصور، کتاب السکسیکین، آیین نامه، گاهنامه، داستان بهرام چوبین، داستان رستم و اسفندیار، عهد کسری به پسرش شاپور و کتاب التاج فی سیرت انوشیروان و منابع دیگری چون تاریخ طبری و ابن خردادبه مؤلف

المسالک و الممالک و شاهنامه ی مسعودی مرزوی و شاهنامه ی ابومنصوری و همچین البداء و التاریخ مقدسی در باب تاریخ ایران اهمیت ویژه ای دارد (صفا، ۱۳۵۱: ۱۳۱-۱۳۲).

۱- ۶- ۱- ۶- تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء:

تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء از جمله منابع کهن در تاریخ عمومی است که در قرن چهارم هجری توسط حمزه بن حسن اصفهانی نگارش یافته است. این کتاب در ده باب تدوین گشته که نه باب آن در بخش پیش از اسلام، دربرگیرنده ی تاریخ سلسله های ایرانی و رومی و یونانی و مصری و انبیاء بنی اسرائیل و نیز حکمرانان و فرمانروایان و ملوک لخمی و غسانی و یمنی است و باب دهم که شامل ده فصل است، عصر اسلامی را از ابتدا تا عهد مؤلف دربرمی گیرد.

منابع حمزه ی اصفهانی در نگارش تاریخش به روایت خود او هشت جلد کتاب در باب تاریخ ایرانیان بوده است و همه ی این منابع نیز ترجمه ای از خدای نامه ی پهلوی بوده اند چون: کتاب سیرالملوک الفرس ترجمه ی ابن المقفع، کتاب سیرالملوک الفرس ترجمه ی زادویه بن شاهویه ی اصفهانی، کتاب سیرالملوک الفرس ترجمه یا تألیف محمد بن بهرام بن مطیار اصفهانی، تاریخ ملوک بنی ساسان ترجمه و تألیف هاشم بن قاسم اصفهانی و تاریخ ملوک بنی ساسان نوشته ی بهرام بن مردانشاه موبد شاپور در فارس (حمزه ی اصفهانی، ۱۳۴۶: ۸). از این رو می توان تاریخ وی را یکی از منابع معتبر در زمینه ی تاریخ ایران و به خصوص بازسازی خدای نامه دانست.

۱- ۶- ۱- ۷- تاریخ بلعمی:

این کتاب ترجمه و خلاصه ای از تاریخ طبری است که توسط ابوعلی محمد بن بلعمی و به دستور منصور بن نوح سامانی به فارسی تحریر یافته است (روغنی، ۱۳۸۲: ۲۰). بلعمی در ترجمه ی این کتاب غالباً یکی از روایات طبری را که در نظر وی مرجح تر بوده است، برگزیده و با حذف سند آن روایت یک دستی را ایجاد کرده است. وی در پاره ای از موارد نکات تازه ای را که از مأخذ دیگری یافته، برای تکمیل روایات طبری به متن خویش افزوده است (روغنی، ۱۳۸۲: ۲۰). این کتاب نیز به جهت وجود منابع طبری در بازسازی تاریخ ایران و به ویژه خدای نامه مفید می باشد.

۱- ۶- ۱- ۸- البداء و التاریخ:

کتاب «البداء و التاریخ» نوشته ی مطهر بن طاهر مقدسی از آثار نیمه ی اول قرن چهارم هجری می باشد که در بیست و دو فصل تنظیم گشته (روغنی، ۱۳۸۲: ۱۶) و فصل یازدهم آن به تاریخ ایران باستان اختصاص دارد. نویسنده در نگارش این فصل از سیرالعجم، شاهنامه ی مسعودی مرزوی و خدای نامه که مقدسی خود از آن چنین

یاد می کند «وَفِي كِتَابِ خُدَايِ نَامِهْ أَنْ يَزْجُرْدَ اَنْتَهِي اِلَى طَاحُونَهْ بَقْرِيَهْ زَرْقٍ مِنْ قُرَى مَرُو» یعنی در کتاب خدای نامه چنین آمده است که یزدگرد به آسیابی رسید در قریه ی از قرای مرو. همچنین وی از کتاب ابن المقفع که به حدس بروکلیمان کتاب گمشده ی ربع الدنيا ابن المقفع است که مقدسی در بحثی که پیرامون دگرگونی های زمین و تغییر آبادی ها به ویرانی و ویرانی ها به آبادی دارد از آن بهره برده است. در کنار این کتاب ظاهراً مقدسی در باب خزائن یزدگرد نیز مطالبی از اقوال ابن المقفع آورده است (مقدسی، ۱۳۴۹، ج ۱: ۱۰۴).

کتاب «البداء و التاریخ» در فصل مربوط به تاریخ پادشاهان ایران به جهت بهره ای که از خدای نامه ی ابن المقفع و سایر منابعی که مأخذ آن ها خدای نامه ی پهلوی بوده، برده است، می تواند قسمت های از خدای نامه را در اختیار ما قرار دهد.

۱- ۶- ۱- ۹- تجارب الامم:

«تجارب الامم» یا «تجارب الامم و تعاقب الهمم» اثر مسکویه مورخ و ادیب قرن چهارم هجری می باشد که تاریخ عالم را از دوران آفرینش تا سال ۳۶۹ هجری شامل می شده است (مسکویه، ۱۳۶۹، ج ۱: ۳۷). وی در کتاب تجارب الامم در فصولی که به تاریخ ایران اختصاص دارد، کوشیده است تا تصویری از سلسله های ایرانی را از دوران پیشدادیان تا انقراض ساسانیان بازسازی کند.

این کتاب به لحاظ استفاده از منابعی چون تاریخ طبری که به طور غیر مستقیم به خدای نامه پهلوی متصل می شده است و همچنین کتاب اندرز اردشیر و کارنامه ی انوشیروان که در کتابخانه ی آل بویه موجود بوده اند در باب تاریخ ایران از اهمیت ویژه ای برخوردار است (مسکویه، ۱۳۶۹، ج ۱: ۳۵-۳۶-۳۷).

۱- ۶- ۱- ۱۰- اخبار الطوال:

کتاب «اخبار الطوال» نوشته ی احمد بن داود دینوری، تاریخ عمومی مختصری است که به قرن سوم هجری تعلق دارد (روغنی، ۱۳۸۲: ۱۷). این کتاب در سه بخش نوشته شده است که بخش نخست از آن به اخبار انبیاء و ملوک گذشته اختصاص دارد و بخش دوم اخبار ایران و یونان و روم را شامل می گردید و بخش سوم نیز اخبار دوران اسلامی تا سال ۲۲۷ هجری را دربرمی گرفت (جعفریان، ۱۳۷۶: ۱۴۹).

اخبار الطوال از حیث بهره ای که از یکی از نسخه های خدای نامه ی که احتمالاً میان تاریخ یعقوبی و شاهنامه یکی بوده، برده است، حائز اهمیت می باشد (محمود آبادی، ۱۳۸۴: ۲۰۶). این اصل تا اندازه ای اخبار الطوال را به عنوان منبعی که خدای نامه و منابع فارسی شالوده ی آن را پی ریزی کرده اند، بازمی نماید. در کنار نسخه های

متعدد خدای نامه دینوری از خدای نامه ی ابن المقفع، نقل هایی از علی بن حمزه کسایی و عبدالملک بن قریب معروف به اَصْمَعی نیز در فصل مربوط به پادشاهان ایران سود برده است (محمود آبادی، ۱۳۸۴: ۲۰۶).

۱- ۶- ۲- شاهنامه

شاهنامه ی فردوسی که نظم آن در سال ۴۰۰ هجری به پایان رسیده است (ریاحی، ۱۳۷۵: ۸۰)، با قرار دادن خدای نامه و شاهنامه ی ابومنصوری و سایر شاهنامه های دیگر به عنوان منابع مهم کار خویش، به صورت یکی از منابع موثق در ترسیم تاریخ ملی نوشته شده در خدای نامه در آمده است.

یکی از چاپ های شاهنامه ی فردوسی شاهنامه ای است که به نام شاهنامه ی ژول مول شهرت دارد که به همت ژول مول به نثر فرانسه ترجمه و در فاصله ی چهل سال (۱۸۳۸-۱۸۷۸) در هفت جلد منتشر شده است. از نکات قابل توجه ی این کتاب مقدمه ای است که ژول مول بر شاهنامه ی فردوسی نگاشته است. اشعار فارسی این کتاب در سال ۱۳۴۵ در ایران به چاپ رسید.

۱- ۶- ۳- مطالعات و تحقیقات جدید

علاوه بر منابع اصلی تعدادی نیز تحقیقات جدید در قالب کتاب و مقاله در زمینه ی خدای نامه موجود است که یکی از این تحقیقات کتاب «**تاریخ ایران: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان**» گردآورنده ی احسان یار شاطر است.

جلد سوم تاریخ کمبریج، تاریخ ایران پیش از اسلام را از عصر سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی به صورت مجموعه ی بیست مقاله ای در سه بخش تاریخ دینی، تاریخ هنر و زبان ها و ادبیات دربرمی گیرد (روغنی، ۱۳۸۲: ۳۹). بخش تاریخ ملی این کتاب ضمن پرداختن به تاریخ افسانه ای و اسطوره ای و همچنین تاریخ حقیقی ایران باستان، اطلاعات مفیدی را از خدای نامه در اختیار می گذارد.

مقاله ی «**ترجمه های متعدد خدای نامه**» نوشته ی بارون روزن نیز از دیگر تحقیقات جدید در زمینه ی خدای نامه می باشد که در آن نویسنده به مقایسه ی فهرست مترجمان خدای نامه ی حمزه ی اصفهانی با فهرست مترجمان خدای نامه ی مجمل التواریخ و القصص به این نتیجه رسیده که هشتمین مترجمی که از فهرست حمزه ی اصفهانی حذف شده است، عیسی بن الکسروی است که در فهرست مترجمان مجمل التواریخ و القصص آمده است.

همچنین پرویز ازکائی نیز مقاله ای تحت عنوان «**خدای نامه ها و شاهنامه ها**» دارد که در بخش نخست مقاله اش توضیحاتی راجع به ابومنصور محمد بن عبدالرزاق ارائه می دهد و سپس شاهنامه های نوشته شده از

زمان مسعودی مروزی را تا زمان فردوسی ذکر می کند و سپس در بخش دوم مقاله که راجع به خدای نامه است، ضمن توضیحی پیرامون خدای نامه و تأثیر آن در تاریخ نگاری اسلامی، مطالبی را در رابطه با مترجمین خدای نامه ارائه می دهد.

فصل دوم

خدای نامه

۲-۱- آثار تاریخی پیش از خدای نامه

ادبیات باستانی ایران که پرتو خود را بیش از همه بر دوران ساسانی افکنده است، نمایه ای است از متون پهلوی در جنبه های متفاوت اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی و تصویری ترسیم شده از نظام سازمان یافته ی دولت ساسانی، با انعکاسی روشن و مشخص که کتب پهلوی چون تاجنامک و خدای نامک آن را در خود بازنمایانده است. این ادبیات با گذر از دوران ساسانی و ورود به دوران اسلامی از طریق عبور از مجرای ترجمه به زبان عربی، اساس ایجاد تحولاتی گردید که از سویی با قرار گرفتن در کانون توجه دانشوران اسلامی موجودیت خود را در دوران اسلامی حفظ کرده و از سوی دیگر منشاء تحول و سازندگی علمی اسلامی در جنبه های متفاوت گردید. کنکاش در جنبه های متفاوت ادبیات باستانی از حوصله ی این نوشتار خارج است، از این روی ما توجّه خود را به جنبه های تاریخی این متون که نمونه ی کاملی از آن در متن پهلوی خدای نامه منعکس می گردد، معطوف می کنیم. البته توجه به خدای نامه به این معنا نیست که خدای نامه تنها متن تاریخی نوشته شده در دوران ساسانی باشد، بلکه توجه ما به خدای نامه توجه به اولین تاریخ ملی مدون ایران باستان است. از این روی می توان نمونه های تاریخی پیش از خدای نامه را در بسیاری از گزارش های تاریخی مأخوذ از مورخان عربی و رومی و حتی